

ГОДИШЊАК
ИСТОРИСКОГ ДРУШТВА
БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

ГОДИНА II

САРАЈЕВО

1 9 5 0

Из тога излагања и појединих навода, које смо покушали да што стварније документујемо, видјело се како класни интереси здружују све угњетене, без обзира на све оне умјетне разлике које су експлоататори створили да би их што лакше поробљавали.

Све тежње и сви прохтјеви како феудалаца, тако и владајућих фактора Османлија, сводили су се на једно: извући максимум користи за себе од биједне раје, не прежући ни од инквизиторских мјера, какве су се употребљавале само у доба борбе реакционарног католицизма против јеретичких покрета.

Ми смо иако у најмањој мјери, изнијели разна мишљења странаца о самом устанку и његовим узроцима и увјерили смо се, да су та мишљења била готово иста. Такођер смо се увјерили да је устанак код свих напредних људи изазвао симпатије и дивљење.

У сам ток устанка умијешале су се и разне тамне силе, које су га хтјеле да искористе у своје династичке или уопште једностране циљеве, које су ставиле изнад општих народних циљева.

То су све били главни разлози да су Босна и Херцеговина морале да замијене једног експлоататора другим, који се одмах у почетку своје насилничке владавине латио истих сретстава и истих метода у угњетавању босанског сељака кмета и радног човјека уопште, какве је употребљавао и његов претходник Османска империја.

Ристо Бесаровић

О ПРВОМ ПЕРИОДУ ДЈЕЛОВАЊА ВАСЕ ПЕЛАГИЋА У БОСНИ

У другој половини деветнаестог вијека нема у Босни и Херцеговини личности која би се по својој борбеној политичкој активности и револуционарном духу могла мјерити са Васом Пелагићем, оснивачем и управитељем бањалучке богословије и, касније, социјалистичким идеологом у Босанском устанку 1875-1878. Ма да је његова друштвено-политичка активност у Босни, започета 1860 године, остала непрекинута до краја његова живота, она је била најживља за вријеме његова боравка у Босни. Пелагићев рад до суђења у Сарајеву, 1869 године, претставља први период његова дјеловања у Босни.

Рођен 1838 године, у Горњем Жабару у Босанској Посавини, као син »једног простог сељака«,¹⁾ Пелагић је провео прве године живота у свом родном мјесту. Постоје контрадикторна мишљења о том гдје је и када похађао основну школу. Ни сви подаци које о томе даје сам Пелагић не слажу се. У једном новинском чланку аутобиографског карактера, објављеном, 1895 године, у бугарском социјалистичком листу »Работнически другар«, Пелагић пише да је дошао у Србију 1851 године и да је основну школу завршио у свом селу Жабару. Међутим, према једном његовом чланку који је објављен у новосадском »Јавору«, он је »тек четрнаесте године азбуку учити почео.«²⁾ Према подацима, изнесеним у раду Јов. Фил. Иванишевића »Српско-православно школство у Босни и Херцеговини«, постојале су у близини Жабара у времену Пелагићева похађања основне школе само двије српске основне школе и то у Обудовцу (од 1832) и Брчком (од 1839). Стога се може претпоставити да је Пелагић, ако то није чинио у Србији, — и уколико су подаци Иванишевића толико поуздани да искључују могућност постојања школе у Жабару — похађао основну школу у једном од та два мјеста. Можда управо школу у Брчком гдје ће постати учитељ по повратку из Србије.

»Тежећи за науком«, Пелагић је отишао у Србију »са још једним другом до Биограда« и то пјешнице.³⁾ У Београду се шко-

¹⁾ Пелагић: Колико нас кошта бог и господар, Беч, 1884, стр. 48.

²⁾ Пелагић: Критика на критику, »Јавор«, Нови Сад, 1880, стр. 668.

³⁾ Пелагић: Путовања унакрст око цијеле земље, Београд, 1874, стр. 159.

ловао до 1860 године. Био је ђак београдске гимназије и, од 1857 године, богословије у Београду. О свом ђачком животу у Београду писао је, касније, да је тада »толико порушио био здравље« да су многи мислили да ће »од јектике умријети«. ⁴⁾ Да би се могао школовати он је, као ђак у београдској гимназији, ван школе и послуживао. »Свађао се с газдарицама што су од њега много посла захтијевале а малу му помоћ чиниле«. ⁵⁾ Није искључено да је он отишао у богословију понајвише ради тога да би могао да се, са мање бриге око издржавања, више посвети школовању.

Када је Пелагић, двадесетогодишњи младић, био ђак београдске богословије, у његову завичају, Босанској Посавини, избила је буна. Кметови су одбили да дају трећину. ⁶⁾ Ти догађаји морали су да имају утицаја и на Пелагића. Сазнање да Мелентије, понаговара народ да даје трећину и да је, с друге стране, његов кметова, стављен, заједно са кметовима, у окове, морало је да наведе младог ђака београдске богословије на извјесна размисљања. Стога не изгледа ни најмање чудно што је Пелагић у богословији »имао жестоку борбу са калуђерима« због тога што »није никако пристао на ону калуђерску изреку која вели: »не расуждај а повељено је испољнај«. ⁷⁾ Какве је успомене понио из богословије? О томе врло рјечито говори случај у Брчком гдје је он, 1860 године, примио мјесто учитеља пошто је претходно »здерао и бацио пред ноге управитељеве богословску свједоцбу«. ⁸⁾

Пелагић је отпочео свој »јавни посао« као учитељ у Брчком. Оснивање школског фонда, школског одбора и женске школе у Брчком може се, према наводима из његове Аутобиографије, сматрати у првом реду његовим дјелом. Он је основао у Брчком и српску читалоницу коју је зворнички мутесариф затворио 1873 године са мотивацијом да је »проповједасница панславизма«. ⁹⁾ Према Пелагићевој Аутобиографији, народ у Брчком га је »здрави волио зато што је био у свему тачан и уредан »као ваљана дјевојка« и што је у школи уводио ред онакав какав онда бијаше у Србији«. ¹⁰⁾ Он је, према подацима из једног новинског чланка, у Брчком »реформисао тамошњу школу и проповиједао доста слободоумна начела«. ¹¹⁾ У његову раду у Брчком непријатељи

⁴⁾ Пелагић: Стварни домаћи учитељ, Београд 1881, Предговор другом издању.

⁵⁾ Пелагић: Путовања унакрст око цијеле земље, Београд, 1874, стр. 159.

⁶⁾ Види: Владислав Скарлић: Из прошлости Босне и Херцеговине XIX вијека, Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине 1949.

⁷⁾ Пелагић: Путовања унакрст око цијеле земље, Београд 1874, стр. 159.

⁸⁾ Из Аутобиографије Васе Пелагића, »Развитак«, Бањалука, 1910, стр. 45.

⁹⁾ Васо Чубриловић: Босански устанак, Београд, 1930, стр. 26.

¹⁰⁾ Из Аутобиографије Васе Пелагића, цит., стр. 45.

¹¹⁾ Пелагић: Путовања унакрст око цијеле земље, цит. изд., стр. 159.

су му »исто као и Турци« били »попови и неки назадни грађани и учитељи због шта је и у општини јака борба трајала«. ¹²⁾ Народ му је »превеликом већином« био »братски наклоњен и одан«, ма да је он, дошавши у Брчко у 23 години живота, био »младо и голобрадо момче«. Његов рад у Брчком запазиле су и турске власти. Кад је он објавио у новосадском »Србобрану« записе »противу рђавштине турских чиновника« због којих је требало да буде позван на одговорност у Тузлу, напустио је, 1863 године, Брчко. Отишао је у Београд, а одатле, »на основу препорука из Брчког и Београда«, преко Беча у Москву гдје га је прихватио »славенофилски одбор«. ¹³⁾

Тај одбор давао је Пелагићу преко Аксакова 30 рубаља мјесечне стипендије за слушање предавања на Московском универзитету и упознавање са руском књижевношћу. ¹⁴⁾ У Москви је похађао, као »вољнослушатељ«, предавања из »политичке економије, историје и медицине«. ¹⁵⁾ Предбацивали су му »што у Москви не полагаже испит за редовног студента универзитета«. Одговорио је да је дошао у Русију да добија »више знања и прилике за даљи рад, а не ради полагања испита и добијања сјајних школских свједоцаба, које му отварају пут у господске канцеларије и салоне«. ¹⁶⁾ Осим у Москви Пелагић је за вријеме свога боравка у Русији био и у другим већим мјестима Русије. Према подацима, изнесеним у једном његовом одговору на памфлет који је објављен, 1895 године, у једном београдском листу, он је био и у Петрограду гдје му је Живојин Жујовић честитао што је »тако брзо почео писати о стварима српства у руским новинама«. Међутим, у том свом одговору на памфлет Пелагић не говори ништа више ни о свом боравку у Петрограду ни о томе које је чланке објавио у руској штампи и у којим листовима. У Москви се Пелагић упознао са »реформаторским и револуционарним идејама, које су тада почеле захватати цијелу руску омладину«. ¹⁷⁾ Као што је познато, биле су то у првом реду идеје великих руских револуционарних демократа Чернишевског, Доброљубова и Писарева. Пелагић није дуго остао у Русији. Одлучио је да се врати у отаџбину »познавајући голему оскудицу умних снага у Босни«. ¹⁸⁾ На путу је провео око три мјесеца у Њемачкој.

Боравећи у иностранству, он је морао доћи у додир и са српском и, уопште, југословенском омладином која се школовала на страни. У то вријеме постојао је читав низ српских ђачких дружина у земљи и иностранству. Према Скерлићу, тада је било »шеснаест књижевних и певачких дружина, састављених од ђака

¹²⁾ Исто.

¹³⁾ Из Аутобиографије, цит., стр. 46.

¹⁴⁾ Пелагић: »Угледном професору« у образ, »Мале новине«, Београд, бр. 58, 1895.

¹⁵⁾ Из Аутобиографије, цит., стр. 46.

¹⁶⁾ Јован Скерлић: Светозар Марковић, Београд 1910, стр. 25.

¹⁷⁾ Из Аутобиографије, цит., стр. 46.

¹⁸⁾ Исто.

и других младих Срба, и то у Београду, Неготину, Шапцу, Земуну, Панчеву, Карловцима, Новом Саду, Великој Кикинди, Вршцу, Осеку, Пожуну, Сегедину, Суботици, Пешти, Бечу и Прагу», а било је, осим тога, »српских ђачких група у Берлину, Хајделбергу, Минхену, Фрајбургу, Цириху, Паризу, Петрограду, Москви и Кијеву«. ¹⁹⁾ Једна од тих дружина, бечка »Зора«, упутиће, 1866 године »Неколико речи целокупној омладини српског народа« гдје се позива »Сваки брат Србин у кога је душа и срце младо« да у августу те године »дође у Нови Сад ради оснивања савеза српске омладине«. ²⁰⁾ Према подацима којима располажемо није познато да је и Пелагић учествовао у припремама за оснивање Уједињене омладине српске, као ни то да је он присуствовао оснивачкој скупштини Уједињене омладине српске која је одржана у Новом Саду од 15 до 18 августа 1866. Међутим, изгледа вјероватно да је он за вријеме свога боравка у иностранству у Бечу, Русији и Њемачкој, одржавао извјестан контакт са српским ђачким дружинама које ће, од августа 1866, сачињавати Уједињену омладину српску.

Вративши се из иностранства у земљу, Пелагић ставља приједлог српској влади да новчано помогне да се оснују »три више школе »богословије« у Призрену, Бањалуци и Мостару« и да она помаже »58 основних школа у главним мјестима Босне, Херцеговине и Старе Србије«. ²¹⁾ Према тврђењу у Аутобиографији, српска влада је прихватила тај Пелагићев приједлог и поставила одбор »да се о томе с њим потанко споразумије«. Ма да су се »одбор и влада« одазвали његовом приједлогу и одважности, министри Цукић и Никола Христић су га »ужасно мрзели« и »би га гонили« да га није бранио Илија Гарашанин, претсједник владе и министар иностраних послова, који је, по Пелагићевим ријечима, »јакко уважавао све оне што радише за уједињење Српства«. Ма да Пелагић у Аутобиографији, ограничивши се на ту констатацију, не каже о томе ништа више, може се ипак претпоставити зашто су га Цукић и Христић »ужасно мрзели« и зашто »би га гонили«. Као што је познато, Коста Цукић је био министар финансија 6 и по година (од 11 XII 1861 до 21 VI 1868). ²²⁾ Као заступник министра просвјете он је, 1864 године, поднио кнезу Михајлу оптужбу против »Друштва српске словесности« у Београду због тога што је предложило да се за почасне чланове друштва изабере, између осталих, и републиканац Гарибалди и Херценов син. У писму, упућеном кнезу Михајлу, Цукић помиње »иступек и »растројне тежње« тога друштва, а оне које су ставили поминути приједлог назива »елементима нереда«. ²³⁾ Друштво је због тога морало да обустави рад. Никола Христић дугогодишњи Ми-

хајлов министар унутрашњих послова који је 1867 године постао и претсједник владе, није, по ријечима Јаше Продановића, био способан »ни за какав виши политички и државнички смер« и »једино је умео да полицијским притиском држи народ у стези и да спречава сваки слободоумнији покрет«. ²⁴⁾ Стога већ и сама чињеница да су управо Цукић и Христић »ужасно мрзели« Пелагића указује на то да је он сматран већ у то вријеме слободоумним.

Ма да је имао намјеру да сам оде у Призрен да тамо ради, отишао је најприје у Босну »да удеси, е би се и тамо та виша школа одма отпочела«. Према писму, упућеном, 28 априла 1866, из Београда Антонију Хацићу у Нови Сад, Пелагић је отишао у Босну са великим плановима у погледу оснивања школа. Он је, према истом извору, на овом путу кроз Босну »врло срећно и успјешно прошао«. Обишао је Брчко, Тузлу и Бањалуку. У Брчком, гдје је раније провео 3 године као учитељ, Пелагић је »учинио с трговцима брчанским да у истом мјесту заведу Реалку«. Осим овог писма Антонију Хацићу не располажемо другим подацима који би говорили о овом Пелагићеву приједлогу. Не знамо такође ни да ли су га сами брчански трговци схватили озбиљно. Чињеница је да у Брчком није у то вријеме отворена реалка.

У Тузли је Пелагић »учинио договор« са владиком Дионисијем да се на читавом подручју његове епархије која је, према поменутом писму, бројала 11.000 српско-православних кућа установи школски Фонд у који је требало да свака кућа плаћа сваке суботе по 20 пара. Владика Дионисије изјавио му је тада да има намјеру да нареди свим општинама »да купе једно мјесто гди би се једно 4-5.000 шљива посадити могло које ће ићи у корист школског фонда«. Пелагић се такође договорио са владиком Дионисијем да се оснује богословија у Обудовцу гдје се »дивна црква гради од тесак камена«. Пелагић пише да ће богословија у Обудовцу бити јака потпора православља« и додаје да је њему »под именом православља на срцу друга идеја«. Према истом извору, он је говорио са владиком Дионисијем и о потреби да се у тој епархији постави »један надзиратељ над свим школама«. Дужност би му се састојала у томе што би »школе прегледао и уредбе и законе школске издавао«. Кад је владика предложио Пелагићу да се прими те дужности, он је обећао да ће му дати дефинитиван одговор тек послије свога повратка из Бањалуке.

Дошавши у Бањалуку, Пелагић је предложио српско-православној општини да се у Бањалуци оснује богословија. Према поменутом писму, општина је прихватила тај његов приједлог, прикупила 35.000 гроша у ту сврху и купила зграду, у којој је требало смјестити богословију, за 800 дуката. Она је такође избрала Пелагића за професора и управитеља богословије, а он

¹⁹⁾ Јован Скерлић: Омладина и њена књижевност, Београд 1925, стр. 90.

²⁰⁾ Исто, стр. 91.

²¹⁾ Из Аутобиографије, цит., стр. 46.

²²⁾ Јаша Продановић: Историја политичких странака и струја у Србији, књига I, стр. 267.

²³⁾ Исто, стр. 275.

²⁴⁾ Исто, стр. 310.

се писмено обавезао да ће 1 августа 1866 доћи у Бањалуку да отпочне рад богословије.

Када се Пелагић вратио из Бањалуке у Београд, у Призрен је упућен његов земљак Илија Ставрић, док је у Херцеговину отишао архимандрит Серафим Перовић који је »у Русији накупио новаца у име те цијели, али под именом издржавања манастира Житомисљића«. ²⁵⁾ Архимандрит Перовић, кога ће, као и Пелагића, послје неколико година рада турске власти, као политичког кривца, протјерати у Малу Азију, отворио је, у мају 1866 године, »Недјељну и празничку школу« у манастиру Житомисљићу у Херцеговини. У августу исте године он је отворио у Мостару »Духовно заведеније«, а та се школа, 1867 године, преселила у Житомисљић. ²⁶⁾

Пелагићеве разговори са претставницима српске владе ради помагања српских школа у крајевима под Турском трајали су пола године. 1874 године, написао је Пелагић да је, вративши се из Русије, водио »читав рат са ондашњом владом у Београду« зато што она »ни десету част не троши на просвјету Срба у Турској колико троши на своје шпијуне«. ²⁷⁾ »Борба је — продужује Пелагић — трајала читавих 6 мјесеци, па тек се нешто од његових предлога усвојило и успјело«. А када се то »нешто од његових предлога усвојило и успјело«, присудио му је Атанасије Николић, од стране српске владе, шифре, рекавши му: »Ево, овако треба да нам јављате кад добијете од нас неки налог«. Пелагић му је на то, увријеђен, одговорио: »Море, ја оћу да ви вршите моје налоге из Босне а не ја ваше из Београда«. ²⁸⁾

Српска влада имала је заиста намјеру да Пелагића учини својим агентом у тим крајевима. О томе недвосмислено пише Атанасије Николић: »У години 1865 дође Пелагић и г. Митрополит, не познавајући добро човјека, препоручи га г. Гарашанину да се пошаље у Бањалуку за учитеља, па онда да отвори школу о трошку српске владе — а под видом да то Бањалучани чине — и ту школу тако да устроји како би она служила као богословија, те да би из те школе Босна добивала учитеље и попове. Идеја врло умесна нађе одобрење утолико више што би овај учитељ у Бањалуци уједно био и повереник наш на ономе крају. Г. Гарашанин по добивеном одобрењу кнеза упути Пелагића мени да му дам инструкторије како ће радити и за радњу да га обавестим. Но кад приступим к томе да обавестим овога ветрогоњу, како ће рад отпочети и како ће свакад тражити одовуд одобрење за сваку радњу, он се одупре томе с изјавом да он на то не пристаје: он хоће да ради независно по својој вољи. Узалуд сам приметио, да онај има право да наређује како ће се шта

²⁵⁾ Из Аутобиографије, цит., стр. 47.

²⁶⁾ Стево Калуђерчић: О српским школама у Босни и Херцеговини за вријеме Османлија (Споменица о педесетгодишњици рада Стеве Калуђерчића, Сарајево 1933, стр. 45).

²⁷⁾ Пелагић: Путовања унакрст око цијеле земље, цит. издање, стр. 159.

²⁸⁾ Из Аутобиографије, стр. 47.

радити, који на радњу трошкове даје. И кад га већ нисам био у стању да га приводем на рад, ја га отпустим и известим г. Гарашанина да се са овим ветропиром и изопаченим човеком не да радити. И тако Пелагић буде одбијен«. ²⁹⁾

Одбијајући да извршава наређења српске владе, Пелагић је, према Аутобиографији, »дао маха својој самосталности«, ма да је »тима могао сав план порушити, код апсолутне госпоштине; којој је више стало до свог ауторитета но до народне просвјете и заједнице«. ³⁰⁾ Ове Пелагићеве ријечи казују да је он, уствари, схватио суштину односа између владајућих кругова у Србији гдје је, како он каже, владала »апсолутна госпоштина« и српског народа у Босни који је, према његовим ријечима, тежио за »народном просвјетом и заједницом« или, друкчије речено, за ослобођењем од турског јарма и стварање бољег живота са браћом ван Босне у заједници у којој је непознат појам »раје« и где нема односа надређености и потчињености. Тај случај имаће утицаја и на даље формирање Пелагићева става у односу на званичну Србију и њену политику према Босни.

Српско-православна богословија у Бањалуци отпочела је рад у септембру 1866 године. ³¹⁾ Међутим, закључак да се у Бањалуци оснује богословија донесен је, према другим изворима, неколико година прије Пелагићевих преговора са српском владом и бањалучком српско-православном црквеном општином. 1863 године настала је, према подацима Стеве Калуђерчића, »препирка због »владичарине« између православних Босанаца и њиховог ондашњег Митрополита Грка Игњатија« послје које је цариградски Синод одредио да »народ даје Митрополиту годишње 100.000 гроша плате (»владичарине«) чиме Митрополит — фанариот није био задовољан, јер је он сабирао »владичарину« годишње и двапут више«. ³²⁾ Због тога је, према Калуђерчићу, у Сарајеву исте године одржана »црквена скупштина« на којој је донесен закључак »да се вишак преко 100.000 гроша од покупљене »владичарине« има употребити за народну просвјету«. А како је од тога покупљеног новца било, према истом извору, највише задржано у српској општини бањалучкој и у окружју бањалучком, скупштина је ријешила да се у Бањалуци оснује богословија и да се у фонд те школе уложи готова новца хиљаду дуката.

Ма да је закључак да се оснује богословија у Бањалуци донесен 1863 године, школа је отворена тек 3 године касније и то, изгледа, захваљујући у првом реду доласку Васе Пелагића у Бањалуку. Како је, према Пелагићевим ријечима, српско-православна црквена општина у Бањалуци пристала да се богословија оснује само под условом »ако ће сам Пелагић тог дјела примити

²⁹⁾ Атанасије Николић: Опис радње по предмету општег споразумљења за устанак и сједињење — IV С Босном и с хрватском границом (Архива Министарства иностраних цела Србије).

³⁰⁾ Из Аутобиографије, стр. 47.

³¹⁾ Исто, стр. 47.

³²⁾ Стево Калуђерчић: Цит. дјело, стр. 46.

се», може се претпоставити да је недостатак наставника претстављао, уствари, једну од главних потешкоћа приликом остваривања закључака сарајевске »црквене општине«.

Када је Пелагић дошао ради договора са бањалучком црквеном општином у Босанску Крајину, стекао је утисак да је »све крајишко свештенство до невјероватности просто и глупо« и да читава Крајина »стоји сприну осталих крајева Босне« као »сва Босна према Србији«. Стекавши такву преставу о Босанској Крајини и, нарочито, о степену образовања тамошњег српско-православног свештенства, Пелагић је одлучио да оснује у Бањалуци богословију или, како он каже годину дана послје њена оснивања, »боље рећи под том фирмом народну школу« коју је хтио »малим свеучилиштем учинити«. ³³⁾

Према подацима, изнесеним у Аутобиографији, предавања на бањалучкој богословији отпочела су у септембру 1866 године. Пелагић је био оснивач богословије, њен управитељ и главни наставник. Годину дана послје оснивања богословије имао је само једног »помоћника у предавању«, а био је својим ђацима и економ и »за невољу доктор«. »Нема их ко лијечити кад се који разболи, него ја, а и у томе се нешто срећом разумијем« — пише Пелагић у једном писму из тог времена. ³⁴⁾

У том писму Пелагић је изложио и наставни програм за прва два разреда богословије. Предавало се 13 предмета и то про- страни катихизис, пространа свештена историја, српска грама- тика, српска историја, општа историја, општи земљопис »са врло опширним и озбиљним погледом на карактеристику, етнографију, цивилизацију, и благодетне и спасавајуће посљедице њене, и про- шло и садање политичко стање свију моле знатнијих народа, осо- бито словенског, ког све земље и најмање и најдаље крајеве уче- ник Бањалучке Богословије подробно знати мора«, дијететика, словенска граматица, практично читање Светог писма и превод- њење на српски, рачунање, њемачки језик, црквено пјеније »са озбиљним обучавањем и у народним пјесмама што се народу јако допада, јер у њему успаљује срце учвијељена« и гимнастика коју је Пелагић »први у Босни навео, са читањем и толковањем избор- них народних пјесама које подстичу живи огањ у срцима срп- ским«. Од тих 13 предмета који су предавани 1867 године у прва два разреда богословије највећа се пажња поклањала предавању српске и опште историје, дијететике и гимнастике, јер се »ваља- ним предавањима тих предмета« могло, према Пелагићеву ми- шљењу, добити »све оно што је сваком Србину најпрече, најсве- тије и најспасоносније«.

Први испити у Бањалучкој богословији одржани су 18 јуна 1867 године. ³⁵⁾ Ђаци прве године полагали су испите из 8 пред-

³³⁾ Из преписке Василија Пелагића, управитеља Бањалучке Богословије с једним патриотом у Београду (»Народ«, Мостар, број 71 од 16/29/II 1908).

³⁴⁾ Исто.

³⁵⁾ Свечаност о јавном испиту у Богословији Српској у Бањалуци (»Пријатељ српске младежи«, додаток »Школског листа«, број 17 и 18, го- дина II, 1867, стр. 148, 149).

мета које им је сам Пелагић предавао у току школске године. Захваљујући »озбиљном и ревносном толковању и простом објашњавању учитеља« и његову »отачаском с њима поступању« ђаци су на испитима говорили »не брзоплетно и што но веле ђачки, него свестно с разсуђењем као оно учитељи што се на збору свом разговарају и поучавају«. Пелагић је увео праксу да се испити у богословији одржавају у празничне дане, »недјељом и свецем«, зато што у те дане народ који послје службе у цркви »у без- послености вријеме проводећи« може »без штете своје« прису- ствовати полагању испита и »ту се користити«. Из тога разлога су и предмети на испитима »по реду предлагани« да би сви при- сутни »могли науку слушајући примити и схватити«. Испитима у богословији, који су одржани 18 јуна 1867, присуствовало је »до својих 150 отмених бањалучких православних становника«. »Свуд унаоколо су столови и клупе као оно у позоришту пона- мјештани били«. Ови испити трајали су »пуна 3 сата«. Кад су се слушаоци, који су »све до свршетка с задовољством пазили и слушали«, послје одржаних испита »пуни радости« разилазили, говорили су: »Оваке славе није свдје ни прије Косова било!«

Крајем 1867 године бањалучку богословију похађало је 30 ђака од којих је 21 примао »благосејање«. Међу њима била су двојица из Херцеговине и један »из основне школе«. Идуће го- дине богословија је имала 60 ђака »скоро од свих крајева Босне сакупљених«. »15 их има из Бањалучке, који се код својих кућа издржавају, а 30 их је поповских синова, који плаћају од 10 до 15 дуката, а 15 их је сиротних који се издржавају покрај оних 30 што плаћају, јер се сиротињски издржавају а фала Богу ку- куруз је и грах јевтин« — говорио је Пелагић у истрази која је, по наређењу Осман-паше, отворена над њим у фебруару 1869. ³⁶⁾

Уствари, издржавање богословије није ишло ни најмање јед- ноставно ни лако. Школа је издржавана са више страна, како из Бањалучке тако и ван ње. Стизала јој је помоћ и из Београда. У писму, упућеном, у прољеће 1868 године, једном београдском грађанину Пелагић потврђује да је од њега примио новац за бо- гословију и наводи у које га је сврхе употребио. Српска влада такође је давала неколико година помоћ богословији како за вријеме Пелагићева управљања школом тако и послје његова одласка из Бањалучке. Само од августа 1867 до јануара 1869 срп- ска влада је издала за издржавање богословије преко 1.800 це- сарских дуката и то за плате наставника, издржавање ђака и друге трошкове богословије. Тај новац није увијек подизао лично Пелагић, ма да је он од оснивања богословије до свога одласка из Бањалучке био неколико пута у Београду. 4 јануара 1868 из касе Министарства иностраних послова у Београду примио је Атанасије Николић за богословију 280 дуката и 10 цванцика. Стојан Угринић, трговац из Старе Градишке, који ће од првих година Пелагићева рада у Бањалуци стајати са њим у чврстом

³⁶⁾ Из недавне прошлости (»Народ«, Мостар, број 94 од 10/23/V 1908).

контакту и играти, као и он, значајну улогу у раду посљедње годишње скупштине Уједињене омладине српске и послије ње, примио је у Београду, 21 јануара 1869, за богословију 310 цесарских дуката. Што се тиче помоћи богословији у току 1870 године, послије Пелагићева протјеривања у Малу Азију, она је упућена преко архимандрита Нићифора Дучића.³⁷⁾

Ма да је српска влада материјално помагала богословију, та помоћ није била довољна да подмири све трошкове око издржавања школе. Карактеристично је Пелагићево писмо, упућено, 10 фебруара 1869, из Старе Градишке »намјесницима кнежевског достојанства« у Београду. Он у том писму потврђује да је преко Угринића примио 310 цесарских дуката »као другу половину помоћи коју је висока влада Кнежевског достојанства за бањалучку богословију одредила« и додаје да српска влада, осим ове своте, није одобрила да се за богословију изда још 150 цесарских дуката како је то он »за ову светињу народну »богословију« молио«. Тај поступак српске владе није, за Пелагића, »ништа друго но куршум« који га је »ужасно ранио«, јер је он за »српску слободу« жртвовао »цвјетућу младост« и »сав живот досадањи«. Надајући се да »овај плачевни глас« његов и »ове школе народне« неће остати глас вапијућег у пустињи, Пелагић, на завршетку писма, пише да су се упустили »у веће трошкове но што је на то одређено.« А то је, према Пелагићу, учињено »јединствено у интересу српства и његовог скоријег уједињења«. Из тог се писма не сазнаје шта је то било учињено. Нешто мало више свјетлости на то баца Атанасије Николић. Имајући о Пелагићу потпуно негативно мишљење, формирано још од времена њихова сусрета пред оснивање богословије, он пише да је та школа радила »с грдним мукама«, јер се »самовољство Пелагићево мораде скупо платити«. По њему, Пелагић се, поставши архимандрит, »разметаше и упушташе без свакога припита у велике трошкове«.

Једну и по деценију од оснивања »реформисаног вилајета«, у Босни се, када је отворена бањалучка богословија, развијао трговачки капитализам. Као и у Сарајеву и другим већим мјестима у Босни, добар дио трговине налази се и у Бањалуци у рукама српских газда. Они су водили главну ријеч и у српско-православној општини у чију је надлежност спадало у то вријеме старање о српским школама. Нема много података о томе какви су били односи између Пелагића и бањалучке српско-православне црквене општине. Карактеристично је за те односе да се Пелагић у већ поменутом писму, које је, у децембру 1867, упутио у Београд, жали да он није само учитељ и управитељ богословије, економ и »за невољу доктор« него да и одговара »за све ствари пред судом турским«, јер бањалучка српско-православна црквена општина, »бојећи се и своје сјенке«, све на њега »товари«.

Прва и за читаво вријеме турског управљања Босном и Херцеговином једина српска средња школа у Босанској Крајини, ба-

њалучка српско-православна богословија морала је да буде предмет сталног интересовања турске управе и то утолико прије што је управитељ прве »рајине« средње школе боравио у Србији и Русији, а његово раније дјеловање у Босни није јој могло да буде непознато. Што се дуже одвијао рад богословије, то интересовање турске управе све је више прелазило у подозрење. Ни чињеница да је на првој светосавској прослави у богословији, 1867 године, за вријеме Пелагићевог говора »четири пута пјевано громко многаја љета, кад се спомињало име владајућега цара, честитог везира, преосвештеног митрополита и добротвора, приложника и пријатеља Бањалучке Богословије«³⁸⁾ није могла, изгледа, да дјелује у супротном правцу.

Јасно и недвосмислено, Пелагић каже да је створио у Бањалуци »вишу народну школу« да би »поновио брчански рад«.³⁹⁾ Школа се назвала богословијом »из политичких обзира« и то зато што се »господа турска не боје богословског знања, ма да вјешт човјек и помоћу њег може подићи револуцију«.⁴⁰⁾ Дух који је владао у тој школи заиста се много разликовао од онога у другим богословијама. Један савременик, католички свештеник, са запрепаштењем констатује да је Пелагић подучавао »јаче богословије« и у гимнастици са штаповима, бива у мачевању« и то »јавно пред школом«.⁴¹⁾ Аустриски конзул у Бањалуци Драганчић говорио је паши да су ђаци бањалучке богословије »више солдати за рат но ђаци« што се, према Аутобиографији, »види из подигнуте гимнастике и утркивања на пољу«.

Српско-православни свештеници, васпитани у Пелагићевој богословији, остали су у народном сјећању као примјер свештеника, лишених свих атрибута биготности и клерикализма. Међутим, из богословије нису излазили само свештеници. Она је, према Скарићу, имала »двоструку сврху« — да »образује и свештенике и учитеље«.⁴²⁾ У једном писму из децембра 1867 Пелагић пише да има намјеру да једног приправника, Димитрија Илића, пошаље из богословије у јануару 1868 године у Прњавор као учитеља. Пелагићев ђак Душан Вучковић студирао је послије завршене бањалучке богословије филозофију на Великој школи у Београду. Погинуо је у Босанском устанку у сукобу између устанка и Турака, када су, поткрај августа 1875, погинули устанички вођи Пеција и Остоја Корманош. Пишући, у једном допису из Босне, о његовој погибији, новосадска »Застава« назива Вучковића »честитим нашим земљаком, родом из Бањалучке« и »жомунистом«.⁴³⁾

³⁷⁾ Из благајничке архиве Министарства иностраних дела Србије.

³⁸⁾ Светосавска светковина у Бањалучкој Богословији, Нови Сад, Платонова књигопечатња 1867 (Исто у »Руковођи«, стр. 109, 110).

³⁹⁾ Пелагић: Путовања унакрст око цијеле земље, цит. издање, стр. 160.

⁴⁰⁾ Из Аутобиографије, стр. 47.

⁴¹⁾ Фра Грга Мартић: Запамћења, Загреб 1906, стр. 44.

⁴²⁾ Владо Скарић: Из прошлости Босне и Херцеговине у XIX вијеку, Годишњак Историског друштва БиХ, 1949, стр. 39.

⁴³⁾ »Застава«, Нови Сад, број 108 од 5 септембра 1875.

Као што је, дошавши, пред оснивање богословије у Бањалуку, стекао утисак да је »све крајишко свештенство до невјероватности просто и глупо«, Пелагић, изгледа, није ни о многим учитељима у српским основним школама у Босанској Крајини имао мишљење које би се у многоме разликовало од онога о крајишким свештеницима. Искуства која је стекао у раду као учитељ и управитељ богословије побудила су Пелагића да, неколико мјесеци послје доласка у Бањалуку, напише и у Београду, 1867 године, штампа »Руковођу за српско-босанске, ерцеговачке, старосрбијанске и македонске учитеље, школе и општине«, своје прво дјело које је штампано у форми посебне брошуре. »Узрока зашто сам га написао — пише Пелагић у предговору — било је много, а најглавнији је био тај што сам путујући по Босни видео ужасно много нереда по школама и неприлика између општина и учитеља, и разпре општинара међу се, што ме је јако у срце дирнуло; јер тим жалостним и жигошунјим путем, нећемо, браћо, далеко измаштити. Па зато сам овог »Руковођу« на брзу руку написао желећи га народу у руке предати, нека сваки види из њега шта коме у дужности лежи чинити, па да једном између нас престане оно гадно гложење и самовоље, црна освета и неслога, проклета свађа и раздор, вода их у бездану морску од нас однела, па да одсада с новим братским животом, са нашим учитељима, и руковођама миле младежи наше, као поштени, разумни и честити људи љубезно и у братском сагласију живимо.«⁴⁴⁾ »Руковођа« претставља, уствари, Пелагићев покушај да и књигом а не само живом ријечју активно дјелује на стварању бољих услова рада у школама оног времена и то не само у Босни. Штампано у Београду, то Пелагићево дјело требало је да, по ауторовој замисли, буде у првом реду намијењено учитељима, школама и општинама у крајевима у којима живе Срби под турском управом.⁴⁵⁾

Пелагићев рад у Бањалуци није био ограничен само на богословију. Српско-православна црквена општина у Бањалуци избрала га је за »управитеља основне мушке и женске школе«. Он је постао и »главни члан тамошње конзисторије.«⁴⁶⁾ Отворио је у Бањалуци и српску читаоницу која се, према Кочићу, »може рачунати међу најстарије у Српству.«⁴⁷⁾ Пелагићев положај у Бањалуци у то вријеме окарактерисан је, према Аутобиографији, тако да су црквене општине »свију страна« тражиле преко њега

⁴⁴⁾ Пелагић: Руковођа за српско-босанске, ерцеговачке, старосрбијанске и македонске учитеље, школе и општине, Београд, 1867, стр. 6.

⁴⁵⁾ У писму, упућеном, 20 фебруара 1868, Антонију Хаџићу Пелагић пише да је Милош Милојевић коме је он »повјерио да над »Руковођом« коректуру држи« у наслову додао »и македонске« док наслов тог дјела, како тврди Пелагић у том писму, гласи у рукопису »Руковођа за српско-босанске, ерцеговачке и старосрбијанске учитеље, школе и општине«.

⁴⁶⁾ Из Аутобиографије, стр. 75.

⁴⁷⁾ Петар Кочић: Кечетове »Историске успомене«, »Српска ријеч«, Сарајево, 1909.

»учитеље, упутства за школу и цркву, и школских и црквених књига«. Он је, према Аутобиографији, био »босански министар просвјете без указа владаочева.«⁴⁸⁾

Пелагић је из Бањалуке »апостолисао на све стране Босне и својим и туђим књигама и писмима и преко ђака и преко попова, учитеља и општина«. Његов рад у Бањалуци вршен је у вријеме највећег полета Уједињене омладине српске. Само се по себи разумије да је, у таквој ситуацији, било потребно да се одржава веза и са омладинским круговима ван Босне. Ту је дужност вршио највише Стојан Угринић. Он је »примао дописе о турским зумумима« и »одашиљао« их омладинским листовима у Србији и Аустро-Угарској.⁴⁹⁾ Преко њега су такође отправљана и писма, молбе и тужбе против турских власти у Босни и упућивана великом везиру, султану или страним силама.⁵⁰⁾ Угринић је позната личност у редовима Уједињене омладине српске. У »Застави« је често објављивао дописе из Босне и потписивао их са »Стојан Унић«. Ма да није познато да је Пелагић, осим посљедњој, присуствовао скупштинама Уједињене омладине српске, његов рад у Бањалуци био је познат у омладинским круговима ван Босне. То ће се најбоље видјети по писању новосадске »Заставе« која ће поводом суђења у Сарајеву писати у више наврата о Пелагићу и изражавати се врло похвално о његовом раду у Бањалуци.

Рад у богословији створио је Пелагићу читав низ непријатеља не само међу претставницима турског режима него и међу онима на које се ослањао тај режим. Највиши функционери православне цркве у Босни и Херцеговини били су изразити експоненти турског режима. Они су настојали да омету Пелагићев рад у богословији и на тај начин усмјере рад школе у другом правцу. Тако је митрополит Босне, према подацима Стеве Калуђерчића, »потајно радио« против Пелагића и претстављао га турским властима као човјека који би »у народу могао и устанак дићи«. Годину дана послје оснивања богословије, митрополит Босне, »чедо цариградских фанариота«, наумио је, како саопштава Пелагић у Аутобиографији, да за управитеља школе постави »неку своју пришипетљу« мотивишући то потребом да богословијом руководи свештено лице. Пелагић је одмах схватио позадину тог захтјева »мантијашког митроносца« те се договорио са бањалучком српско-православном црквеном општином и тузланским владиком Дионисијем, који је био дошао послом у Бањалуку, и за три дана постао је архимандрит. Тако је Пелагић вјешто и брзо парирао ударац који му је био упућен. »Кад је народ Пелагићу честитао то звање, он је — како каже у Аутобиографији — плакао као дијете, јер је страшно мрзио калуђере. Али у интересу успјешнијег рада, у име одржања школе и моралног уплива који је она у народу вршила, морао је примити га. Уз то, он

⁴⁸⁾ Из Аутобиографије, стр. 75.

⁴⁹⁾ Васо Чубриловић: Босански устанак, цит. издање, стр. 21.

⁵⁰⁾ Исто, стр. 21.

је закључио да се бори у Босни за ширење просвјете и за одбрану народног права и слободе догод не падне, па да му буде лакше проћи кроз сва искушења угњетачка, прими архимандритство, јер са тиме се боље продирало«. У прилог томе свом тврђењу Пелагић наводи случај са бањалучким протом, његовим противником, који му је, прије него што је Пелагић постао архимандрит, оборио »справу гимнастичку« коју је Пелагић био »начинио за ђаке у црквеној авлији« говорећи: »Што нам требају вјешала код олтара?« Док није постао архимандрит, Пелагић је морао тражити протино мишљење и о другим стварима гдје се прито такође показивао као противник његових захтјева и схватања. Стога је Пелагић, поставши архимандрит, подигао »гимнастику још ближе олтара« и, уопште, спроводио много лакше своје намјере, јер је његово звање, »веће од протинства«, то омогућавало.

Аустриски конзул у Бањалуци такође је »плео замке овоме подузећу«. Ове Пелагићеве ријечи потврђују ону тада прилично раширену нарочито у омладинској штампи у Војводини прихваћену и лансирану мисао да је у деветнаестом вијеку, у посљедњим деценијама турског управљања Босном и Херцеговином, Аустрија играла улогу турског жандарма у тим крајевима. То мишљење, јасно формулисано у новосадској »Застави«, имало је свакако своје основе у држању и раду аустриских претставника у Босни и Херцеговини. »Застава« је, између осталог, објавила да су аустриски претставници саставили и предали турским властима Босну, 1863 године, списак политички сумњивих Срба.⁵¹⁾ Према једном допису из Босне, објављеном у »Застави«, »по свој Босни« крстарили су аустриски посредници, који су »само на то пазили шта се међу народом у Босни ради« и »ако су и најмање кретање међу истим спазили«, »то су на пречац турској полицији о свему обавјестили, а свуда на граници, особито од онога времена од како се међу српским народом у војеној крајини мисао о народности пробудила« и »од кад се о Српству више говорило, то су аустриски погранични чиновници с турским у најтјешњем сношају живили, и у свему заједнички радили.«⁵²⁾ У другом допису из Босне, објављеном у »Застави«, каже се да је Турска »из Беча добила глас« да се у Босни и Херцеговини осјећа међу народом спремање на устанак. Према том допису, у Босни и Херцеговини »бесни шпионлук«. »Турско беснило нема милости, нити границе. По свој Босни сада се истражују домородци, а на пошти и писма отварају и у том обзиру горе поступа конзулатска пошта аустроугарска, него ли турска.«⁵³⁾

Треће године последице оснивања школе дошло је до сукоба између ђака богословије и једне турске ноћне страже у Бањалуци. Као управитељ богословије, Пелагић је »и ту ноћ, а и

⁵¹⁾ »Застава«, Нови Сад, број 104 од 5 фебруара 1871.

⁵²⁾ Исто.

⁵³⁾ »Застава«, Нови Сад, број 30 од 13 марта 1870.

пред судом« бранио своје ђаке и »право школе«, а критиковао је и турске власти у Босни. Његов одлучан и енергичан став изазвао је живе коментаре у Бањалуци гдје се говорило да »тај поп говори тако слободно као да му сто запетих топова на прсима стоји«. Паша је, према наводима у Аутобиографији, облијетао око Пелагића да га умири, говорећи му: »Цанум, учини се што видио — не видио. Од Босне не можеш ти Америку створити. Ти си млад, вриједан и учеван, те можеш скоро постати владика босански са свима царским почастима, а тако радећи пропашћеш«. Пелагић је одговорио да му то његово звање и знање не допуштају, јер да би то био прекршај моралних дужности и личног и народног права. Од тога момента почињу Пелагићева страдања. Прочитавши Пелагићеву изјаву на суду у Бањалуци која завршава ријечима »мало је овдје артије и мастила да се опишу сви јади, који народ трате од себичних и покварених државних чиновника«, сарајевски везир је наредио да Пелагића спроведу у Сарајево. Неки бањалучки грађани давали су Пелагићу 300 дуката да подмити везира, што је у оним приликама била, изгледа, нормална појава, да се »здрави врати у Бањалуку, да продужи свој посао и да буде уз то и владика«. Но Пелагић им је одговорио да »за право и слободу народа треба бораца, а не мита и владичанства« и да он хоће да ступи у борбу »против крвопија народних, па ма мјесто владичанства добио вјешала«.⁵⁴⁾ Објављујући текст једног дописа из Сарајева који је донио цариградски лист »Тереки«, полузванични орган турске управе у Босни, »Сарајевски цвјетник«, писао је да је Пелагић на суду: у Бањалуци не само поновио ријечи које је изговорио заптијама приликом инцидента са ђацима богословије него је »јошт наступио говорити и ријечи, које се политике тичу«.

Пелагићев одлазак из Бањалуке био је, према наводима у Аутобиографији, »ужасно дирљив«. »И женско и мушко и старо и младо је тугом и плачем покрито било«. Пелагићеви противници радовали су се његову одласку мислећи да ће се на тај начин »све запаљено угасити«. Пелагић назива реаковање народа на његов одлазак из Бањалуке умном и моралном револуцијом. Онај е толико »народ прекарила да је изгонио попове из цркве и учитеље из школе који су били и остали непријатељи Пелагићеви«.⁵⁵⁾ Народ је тако поступио са бањалучким протом и учитељем Трифуновићем због чега су они »наскоро од муке поумирали«.⁵⁶⁾ Учитељ Петар Митровић писао је Пелагићу: »Не знам као да имате неку очаравајућу силу, те можете овако силно потрести овај народ, и распалити толику љубав према себи и своме раду«.

Како је Пелагић, захваљујући свом друштвено-политичком раду, постао позната и популарна личност не само у Бањалуци

⁵⁴⁾ Из Аутобиографије, стр. 77.

⁵⁵⁾ Исто.

⁵⁶⁾ Исто.

и Босанској Крајини уопште него и ван ње, то су догађаји који су се са њим одиграли били предмет коментара у тадашњој штампи, а турска влада отпустила је, према подацима, изнесеним у Аутобиографији, многе високе чиновнике у Босни због тога што нису »паметније радили да толике новине не вичу на њих и Турску због афере бањалучко-Пелагићеве«, јер су тада »ве скоро европске новине о томе говориле и Турску нападале.«⁵⁷⁾ Ти догађаји нарочито су живо коментарисани у тадашњој напредној српској штампи у Војводини која је и иначе пажљиво пратила политичка и друштвена збивања у Босни под турском влашћу. У току 1869 године објављен је у војвођанској штампи читав низ дописа и вијести из Босне поводом Пелагићева случаја. Како је до инцидента са ђацима богословије дошло због тога што их је турска патрола по ноћи затекла без фењера на улици, новосадска »Застава« је то овако прокоментарисала: »А што би им фењери да из куће у кућу прелазе? И зашто да човјек мора носити собом фењер кроз вароши у овом напредном вијеку? Камо варошки фењери? Камо општинска управа у Турској, док свуда у Европи постоји? Свако је народно право под ногама дивље силе.«⁵⁸⁾ Пошто је Пелагић одведен из Бањалуке у Сарајево, један члан бањалучке српско-православне црквене општине однио је »силним потписима поткрепљену молбеницу новом валији у којој народ моли повратак Пелагића«. За Пелагићев повратак у Бањалуку заузеле се, према »Застави«, »још и Приједор, Крупа, Дервента, Градишка и многи«. »Народ наш у Крајини а и по свима њеним крајевима — пише дописник »Заставе« — цијелива његове аљине ће је становао у Бањалуци, љуби и клања се његовој слици као светитељској.«⁵⁹⁾

Послије Пелагићева одвођења у Сарајево остала је бањалучка богословија без управитеља и главног наставника. Турска власт је настојала да пронађе начин како би богословија наставила што прије рад без Пелагића и, разумије се, не у оном духу у коме је он васпитавао ђаке те школе. Валија и владика су захтијевали да се отвори богословија, »па ће они наћи учитеља«. Ђаци богословије, њих више од шездесет, одговорили су на то »рјешително« да неће да иду у школу »док је Пелагић жив«, па макар да и владика црногорски Петар Петровић Његош дође предати по туђој вољи.«⁶⁰⁾ Један члан школског одбора коме је турска власт наредила да отвори богословију одлучно је то одбио рекавши да »он богословију затворио није, па је неће ни отворити.«⁶¹⁾ На завршетку једног дописа у коме се јавља да је затворена бањалучка богословија и да је »влада кидисала да све родољубне учитеље позатвара« дописник »Заставе« кличе: »Живио

⁵⁷⁾ Исто, стр. 78.

⁵⁸⁾ »Застава«, Нови Сад, број 63 од 27 маја 1869.

⁵⁹⁾ »Застава«, Нови Сад, број 55 од 9 маја 1869.

⁶⁰⁾ Исто.

⁶¹⁾ »Застава«, Нови Сад, број 59 од 18 маја 1869.

борац народни г. Пелагић! Живили сви народни учитељи, нек падају и нек се опет дижу!«⁶²⁾

Интерниран у Митрополији, Пелагић је у Сарајеву задржан око 8 мјесеци. За то вријеме написао је приједлог српско-православној црквеној општини у Сарајеву да оснује »већу народну школу — лицеум за изучавање свију знања, која требају синовима Босне и Ерцеговине.«⁶³⁾ Радио је и на оснивању читаонице, а »ударно је критиком својом и на сарајевску основну школу, и то што не бијаше удешена према потреби народа и захтјевима напредније педагогије«. Из тих разлога стекао је тада непријатеље и међу неким учитељима и то »баш у часу кад му је требало што више пријатеља«. Кад му је једном речено да није било паметно да одбија од себе и најбоље пријатеље, он је одговорио: »Ко ми је прави пријатељ, тај није увријеђен са истином, а кога истинита ријеч вријеђа, не марим за његово пријатељство.«⁶⁴⁾ Као »сужањ у Сарајеву због богословије и народног питања«, упутио је Пелагић, 30 маја 1869, писмо Антонију Хацићу у коме му саопштава да је чуо »да су овогодишње омладинске књиге изашле«. Стога он моли Хацића и »цео годишњи одбор омладински« да му доставе 5 примјерака тих књига, »да их од стране уједињене омладине српске у Сарајеву и околним варошима учитељима раздате, да их они као представници науке у свој вароши осталој србадији разјашњавају и прочитавају«. Он у том писму тражи да му се доставе и један или два примјерка књига од прошле године, »јер нажалост ни једног комада у Сарајеву видио нисам, а требао би бар један да се у општинској сједници налази«. Он такође предлаже да »Матица српска« упути по 20 примјерака »Душанија« и »Старина Новака« да се »истим путем куд и омладински календар раздају« да се »свијет по народу буди«. Пелагић у том писму саопштава Хацићу да му се поменуте књиге могу послати »преко Г. Мушицког Директора у Броду« на руског конзула у Сарајеву Кудрјавцева који ће му их предати. Пелагић пише, у истом писму, да не зна колико ће још остати у Сарајеву. Нада се да ће »долазећи паша« донијети и одговор у погледу његове ствари. »Свој нашој браћи и пријатељима братско поздравље изјавите« — продужује Пелагић. »Мене турска тамница с правога пута није одвратила, но још већма противу неправде и сваке тираније наоштрила«.

Пелагић је у Сарајеву изведен пред Велики Меџлис који су, према »Сарајевском цвјетнику«, сачињавали »исламски и хришћански чланови и чиновници идаре-меџлиса и дивана-темиза, криминалнога суда, духовни поглавари немуслиманскијех вјерозакона и чланови свијех судова санџака Сарајевскога«, као и шесторица Срба грађана и то по тројица из Сарајева и Бањалуке. Међу Србима који су били у том вијећу налазила су се, према једном допису, објављеном у »Застави«, и »два Турчина под српским

⁶²⁾ »Застава«, Нови Сад, број 55 од 19 маја 1869.

⁶³⁾ Из Аутобиографије, стр. 78.

⁶⁴⁾ Исто.

именом» и то бањалучки прото Трифун Јунгић и трговац Томо Радуловић, обадвојица познати Пелагићеви противници. Поред њих у вијећу је био и уредник режимског »Сарајевског цвјетника« Шаћир-ефендија Куртџеџајић. Према писању »Заставе«, Пелагић се »на турском суду пред убојним пашама, лукавим владикама, занешеним кадијама и силним Турцима« појављује као »слободан дух, неустрашив јунак и соко над змајевима«. »Нек се малодушни угледају на њега, нек се мушки духови поносе што таког сокола у свом крилу имаду.«⁶⁵⁾ Према наводима у Аутобиографији, Пелагић је »први натјерао у Босни велики Мецлис у Сарајеву да пише испите српски, велећи да он неће друкчије говорити.«⁶⁶⁾ У Сарајеву је »такве бесједе говорио« да су Сарајлије говориле да би сваки други на његову мјесту »био објешен«. Др Јозеф Кечет пише у својим мемоарима да је митрополит Дионисије имао да на суђењу поставља питања Пелагићу. Кечет каже: »Али тек што је митрополит поставио питање, скочио је Пелагић са столице и вичући и жестоко гестикулишући почео сасипати бујицу погрда на бањалучке власти, као и уопште против турских угњетача Срба и са од љутине ужареним очима списивати рајино ропство и зазивати божју освету на тиранине. У први мах бјеше читав скуп запањен од чуда, док Осман паша не намигну свом ађутанту, да фанатика одведу у другу собу. Тада се окрете валија присутним српским нотаблима питајући их шта мисле о том, што се сад збило; сви су наравно осудили такво нечувено понашање. Осман паша закључи на то сједницу рекавши, да је намјеравао овог младог човјека, ако би се пристојно понашао, послије оштра укора само протјерати у иностранство, а сад му не остаје ништа друго него написати мазбату о овом случају и под пратњом упутити попа у Стамбол Високој Порти«. Суђењу Пелагићу присуствовао је и фра Грга Мартић. Он се у »Запамћењима« осврнуо на то суђење: »Тај је човјек тако занешен био, као да никакве силе на свијету не признаје, већ је одговарао, што се вели, као Влах с коца... И ја сам га мало бранио — пише фра Грга — поради пријатељства у народном смислу, онда још Манојло Јефтановић, а погдјешто и владика Дионисије. На концу рећиће Осман паша: Божји људи, а што га браните кад видите што се магарац више диже, то дубље у блато пада.«⁶⁷⁾

Поводом суђења Пелагићу пред турским Мецлисом у Сарајеву »вијала се велика олуја по свој Босни«. »Обећавало му се и владичанство и почаст да се повуче натраг и своје ријечи порече.«⁶⁸⁾ Многе српско-православне црквене општине у Босни такође су му савјетовали да се »покори власти и заште помилувања и опроштења«. Одговорио је: »Право, слобода и достојан-

⁶⁵⁾ »Застава«, Нови Сад, број 63 од 27 маја 1869.

⁶⁶⁾ Из Аутобиографије, стр. 78.

⁶⁷⁾ Фра Грга Мартић: Запамћења, цит. издање, стр. 44.

⁶⁸⁾ Пелагић: Путовање унакрст око цијеле земље, цит. издање, стр. 160.

ство народно не добија се уступањем, метанисањем и молбама, него борбом и радом.«⁶⁹⁾ Прогнан је из земље.

У једном допису из Босне »Застава« јавља да је »честити, дични и наш Пелагић чак у Кјутјај у Малу Азију оћеран« и да се не може описати »како га народ овђе жали и благосиља«. Константававши да нема ни пресуде ни кривице Пелагићеве, дописник »Заставе«, револтиран, закључује допис овим ријечима, упућеним на адресу турских функционера у Босни: »Нисте ви људи, ви сте сами алчаци и арсузи!«⁷⁰⁾ У чланку »Пелагић — жртва турског тиранства« новосадска »Застава« истиче да се његов неуморни рад и успјех не може уопште оцијенити и да »сама училишта бањалучка вриједе по Српство више од биограчке академије.«⁷¹⁾

Јасно и недвосмислено, Пелагић је дао објашњење свога држања на суђењу у Сарајеву у свом дјелу »Покушаји за народно и лично унапређење«, изданом у Београду 1871, гдје каже: »Онима што ме у нечему осуђују што сам у Босни радио онако живо »прећерано а не другачије«, ево узрока и одговора: Хтио сам доказати да нисмо кукавице ни жене да кукамо и њукамо се, но људи да се латимо пословања. Покренуо сам на испиту у суду турском она питања онако жестоко зато што сам хтио, прво, да покажем тиранији да ми нисмо више животиња за јарам, но да смо народ да слободу — право своје уживамо; друго, да покажем млађем нараштају да поштени родољуби ни пред каквом тиранијом пузити неће; хтио сам да тим мојим страдањем и покренутим питањима изазовем народ на протест и умно трвење, јер само се тиме изоштравају духови, рађају питања и мржња противу насиља и неправде, а буди свијест у народу са којом тек моћићемо тежње остварити«.

Пелагићев рад у Босни од учитељевања у Брчком до прогонства у Малу Азију претставља цјелину не само по томе што је, изузев боравка у Русији до кога је, усталом, дошло, према тврђењу у Аутобиографији, услед његова рада у Брчком, вршен у Босни него и по томе што он, с обзиром на Пелагићеве погледе и схватања у то вријеме, карактерише прву фазу његова плодног друштвено-политичког дјеловања уопште. А Пелагић је, као што је познато, активно дјеловао готово пуне 4 деценије (1860—1899).

Широко развијајући активност на пољу народног просвјетивања, он је, напредан, борбен и самоиницијативан, постао у Босни живи примјер народног свештеника и учитеља. Стога је он, наставник по професији, дјеловао не само унутар школе него, исто тако, и ван ње. Рођен у српској сељачкој породици, у крају гдје су биле свјеже успомене на аграрну буну, познатију у историји под именом поп-Јовичине буне, Пелагић је од раног дјетињства растао у атмосфери оштрих класних сукоба на селу који су у његову завичају поново дошли до видног изражаја у буни 1858

⁶⁹⁾ Исто, стр. 161.

⁷⁰⁾ »Застава«, Нови Сад, број 28 од 8 марта 1870.

⁷¹⁾ »Застава«, Нови Сад, број 138 од 25 новембра 1870.

године на чијем је челу, као 1834 године поп Јовица Илић, стајао протом Стеван Аврамовић, парох у селу Орашју, у градачачкој нахији.⁷²⁾ Ова појава — да свештеници воде аграрне буне — објашњава се чињеницом да се ондашње српско-православно ниже свештенство у Босни и Херцеговини и по начину живота и по својим схватањима врло мало разликовао од широких маса међу којима је живјело, за разлику од вишег које је, ненародно и фанариотско, било осим ријетких изнимака, изразити експонент турског режима. Пелагићевим ријечима речено, »православни попови у Босни и Херцеговини« били су, осим оних у варошима, у то вријеме »са свијем тежаци: они раде у пољу једнако, носе се за вријеме рада као и остали ратари; а кад је вријеме црквеној служби метну на се што поповског па иду у цркву« и, што је нарочито важно, »не сачињавају никакав господски ред«.⁷³⁾ Сва разлика између тих свештеника и народних маса састојала се, углавном, у томе што су они готово редовно били писмени, а то им је, у таквим условима, давало често улогу предводника народних маса у борби коју је раја тада водила. Стога се може претпоставити да се Пелагић, дјелујући у бањалучкој српско-православној богословији на линији која је, са елементима слободарства и бунтовништва у себи, била супротна интенцијама високих функционера православне цркве, ослањао у свом раду у Босни, поред осталог, и на традиције борбених и бунтовних народних свештеника у Босанској Посавини, свом завичају.

Развијан у идејама Уједињене омладине српске, Пелагићев рад у Бањалуци, најзначајнији у првом периоду његова дјеловања у Босни, имао је сврху да припрема духове за дјело »свесрпског ослобођења и уједињења« за које се Пелагић у то вријеме предано борио. Центар тог рада била је бањалучка српско-православна богословија која је била »живо кресиво и подстака за устанак који би оборио постојећи ред и поредак у Босни и живи покретач идеје за ослобођење и уједињење Српства«.⁷⁴⁾ Стога и »гимнастика са штаповима« о којој се тако често говори када је ријеч о раду бањалучке српско-православне богословије под Пелагићевим руководством има своје јасно и одређено значење. Оно се састоји у првом реду у томе што је »гимнастика са штаповима« претстављала неку врсту предвојничке обуке и, таква, била на линији Пелагићевих настојања на плану борбе за ослобођење испод турске власти. У односу према богословији архимандрита Серафима Перовића, другој српској средњој школи у Босни и Херцеговини, основаној у исто вријеме, бањалучка српско-православна богословија значајнија је у првом реду с обзиром на тон који јој је давао Пелагић као њен управитељ. Зато је бањалучка богословија, ма да је и последице Пелагићева одласка из

⁷²⁾ Владислав Скарић: Из прошлости БиХ у XIX вијеку, цит. стр. 14

⁷³⁾ Пелагић: Историја босанско-херцеговачке буне, Београд 1882

⁷⁴⁾ Из Аутобиографије, стр. 48

Бањалучке, радила све до 1875 године,⁷⁵⁾ нераздрживо везана са именом свог оснивача и првог управитеља. Није случајно аустро-угарска окупациона власт отворила српско-православно богословију у другом крају Босне, у Рељеву код Сарајева, како би на тај начин већ и самим избором мјеста у коме ће радити босанска богословија ставила до знања да та школа не смије да буде наставак оне Пелагићеве, те да »омладина која се у њој учи заборава све бунтовничке успомене бањалучке«.⁷⁶⁾

Како Уједињена омладина српска уопште није имала »облик једне чврсте и централизоване политичке организације гдје би унутарња дисциплина осигурала јединство воље и политичке акције«,⁷⁷⁾ она је то могла да има још мање у Босни гдје је терен за њен рад био најтежи, а број њених припадника, у поређењу са крајевима с ону страну Саве и Дрине, најмањи. За разлику од дјеловања Омладине у Војводини и Србији гдје се у омладинским редовима налазио знатан број интелектуалаца који су били, уствари, душа омладинског покрета, одређивали му културну и политичку линију, као и методе борбе који су одговарали конкретности ситуацији у тим срединама, рад Уједињене омладине српске у Босни носио је на себи, једним добрим дијелом, печат темперамента и карактера једног човјека — Васе Пелагића, најистакнутијег члана Омладине у Босни. Ма да су и у многим другим мјестима у Босни постојале присталице Уједињене омладине српске, њихово дјеловање остало је по свом значају далеко иза Пелагићева рада у Бањалуци. Његов боравак у Сарајеву 1869 године указује, према подацима у Аутобиографији и неким његовим писмима из тога времена, на разлику у степену активности у раду између Пелагића и присталица Уједињене омладине српске у Сарајеву. Пет година касније Пелагић ће »ставити у аманет синовима и ћерима« Бањалучке, »овога краја и цијеле наше отаџбине, да свуку са себе аљину ропскога духа и мртвила, пузења и страховања, јер по тлу само змије и црвићи пузе, па да обуку аљину слободе и правде, братства и једнакости«.⁷⁸⁾ Како се у редовима Уједињене омладине српске ван Босне гледало на Пелагићев рад у Бањалуци јасно се види из писања новосадске »Заставе«. Уједињена омладина српска даће Пелагићу и нову потврду мишљења о значају његова рада у Босни бирајући га, последице његова повратка из заточења, за претсједника последње годишње скупштине Уједињене омладине српске која је одржана у Вршцу од 15 до 18 августа 1871 године.

За вријеме свога дјеловања у Босни до прогонства у Малу Азију Пелагић је отпочео такође и своју публицистичку дјелатност која ће у даљем току његова друштвено-политичког рада зау-

⁷⁵⁾ Стево Калуђерчић: Споменица, цит. издање, стр. 46

⁷⁶⁾ Пелагић: »Угледном професору у образ«

⁷⁷⁾ Никола Петровић: 70-годишњица Омладинског покрета, Наша стварност« 1936

⁷⁸⁾ Пелагић: Путовање, стр. 6

зимати врло истакнуто мјесто и учинити га једним од најплоднијих писаца у нашој земљи у посљедњим деценијама деветнаестог вијека. Написано у Бањалуци, »Руковођа за српско-босанске, херцеговачке, старосрбијанске и македонске учитеље, школе и општине« прво је Пелагићево дјело, штампано у форми посебне брошуре и, уједно, прво међу његовим дјелима у којима он третира питања из области школства и наставе. Као што ће од наставничког рада у Босни сачувати до краја живота жив интерес за питања школства и наставе, он ће послје »Руковође« написати низ књига и књижица. Тираж од четврт милиона примјера штампаних његових дјела довољно убједљиво говори о публицистичкој активности коју је он развио почевши од »Руковође«.

Бескомпромисан став у друштвено-политичком дјеловању једна је од основних карактеристика Пелагићева рад у Босни. Пелагићево држање пред турским Меџлисом у Сарајеву његова је најјаснија, али не и једина илустрација. Док ће он у свом даљем дјеловању еволуирати у досљедног атеисту, републиканца и социјалисту, бескомпромисност и неустрашивост у политичкој борби, снажно манифестована већ у првом периоду његова рада у Босни, остаће све до његове смрти једна од његових основних и најсимпатичнијих карактеристика. Она ће, уствари, највише и допринијети да ће се, поред знатног броја теоретски боље спремних социјалиста, име Васе Пелагића везивати, у свијести народних маса поткрај деветнаестог вијека, са именом Светозара Марковића и почецима социјалистичког покрета у нашој земљи.
